

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

KOVÁCS HENRIETT

**„Die Waffen nieder!” – Le a fegyverekkel!
A békemozgalom Ausztria-Magyarországon a 19-20.
század fordulóján**

**Történelemtudományok Doktori Iskola
A doktori Iskola vezetője: Székely Gábor DSc., egyetemi tanár
Művelődéstörténeti Doktori Program
A Program vezetője: Dr. Kósa László MHAS., egyetemi tanár**

A bizottság tagjai: Dr. Kósa László MHAS., egyetemi tanár – elnök

**Dr. ifj. Bertényi Iván PhD. - opponens
Dr. Oplatka András egyetemi tanár - opponens
Dr. Csaplár-Degovics Krisztián PhD. - titkár
Dr. Ress Imre CSc.
Dr. Kiss Gy. Csaba DSc. habil
Dr. Tókéczki László CSc. habil.
tanszékvezető egyetemi docens**

Témavezető: Dr. Fábri Anna CSc.

Budapest, 2012

1. Kiindulópont

Sir Henry Maine (1822-1888) angol jogtörténész a 19. század második felében fogalmazta meg azóta sokat idézett gondolatát: "A *háború* úgy tűnik, egyidős az emberiséggel, de a *béke modern találmány*"¹. Valóban, miközben a háború végig kíséri az emberiség történelmét, a szervezett békemozgalom és a békésebb társadalmi együttélést megcélzó új nemzetközi rendszer kezdetei a 19. század első harmadára nyúlnak vissza.

Az országhatárokat átlépő 19. századi békemozgalmi törekvések, humanitárius és filantróp elgondolások az ismétlődő társadalmi (és egyéni) megrázkódtatásokkal járó háborúk hatására a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésének és magasabb szintre emelésének folyamatával kapcsolódtak össze. Az országokként megalakuló békeegyesületek azonban regionálisan meghatározott egyéni sajátosságokat mutattak.

Az Osztrák-Magyar Monarchiában jelenlévő antimilitarista, pacifista és humanitárius egyéni törekvéseket elsősorban Bertha von Suttner (1843-1914) író-újságíró terelte az intézményesülés irányába. Az 1880-as évek második felétől ő vált a monarchiabeli békemozgalmi szerveződés központi személyiségévé. 1891-ben hívta életre az osztrák békeegyesületet: „*Gesellschaft der Friedensfreunde*”, egyúttal igyekezett az osztrák parlament képviselőinek érdeklődését felkelteni az Interparlamentáris Unió (IPU) szervezete iránt is. Az IPU 1889-es megalakulásától kezdve a békemozgalommal párhuzamosan politikai síkon is igyekezett küzdeni a közös célokért: a nemzetközi kapcsolatok békét elősegítő intézményeinek létrehozásáért, a döntőbíráskodás bevezetéséért.

A magyar parlamentben 1895-ben határozták el az IPU-ba való belépést és ezzel együtt a hivatalos magyar képviselőcsoport felállítását. Ezzel összefüggésben kívánatosá vált a békemozgalom magyarországi egyesületének megalapítása is. Mindez sikeresen találkozott Bertha von Suttner törekvéseivel, aki az osztrák egyesület megalapítása után a Monarchia többi országában is megpróbálta meghonosítani a békemozgalmi szerveződéseket. Magyarországon Jókai Mórral vette fel a kapcsolatot, aki elvállalta a magyar békemozgalom vezetését és elnökletével 1895-ben létre jött a „*Magyar Szent Korona Országai Békeegyesülete*”.

¹ Henry Sumner Maine: International Law. A Series of Lectures delivered before the University of Cambridge. 1887. Vö: Wolfrum, Edgar, Krieg und Frieden in der Neuzeit. Vom Westfälischen Frieden bis zum Zweiten Weltkrieg, Serie Kontroversen um die Geschichte, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003. 41.

2. Kutatási szempontok és a dolgozat felépítése

A nemzetközi békemozgalom osztrák és magyar vonatkozásainak feltárását a Bertha von Suttner és Jókai Mór közös szerepvállalásával foglalkozó korabeli sajtóközlemények ösztönözték. Kapcsolattörténetük kutatása vezetett el az osztrák és a magyar békeegyesületek működésének, társadalmi, közéleti vonatkozásainak kérdéseire, a háborúk és a békegondolat nemzetközi összefüggéseire. Ugyanakkor szembesített azzal a ténnyel, hogy a nemzetközi (s főképpen németnyelvű) köztudatban máig emblemikus alakként megőrzött Bertha von Suttner személye és működése Magyarországon igen kevésbé ismert. Pedig a béke-Nobeldíjas osztrák író- és politikai újságíró, a nemzetközi békemozgalom vezető alakja volt a régi századfordulón (akinek hatására Alfred Nobel megalapította a béke-Nobel-díjat). Munkásságával szerte a világban sokan, sok szempontból foglalkoznak a politika-történészek és politológusok éppúgy, mint a nőtörténet kutatói vagy a feminista irodalomtörténet-írás képviselői, a róla szóló főként német és angol nyelvű irodalom több száz kötetesre rúg.

Jókai békemozgalmi szerepvállalásának háttere és motívumai pedig még a szakemberek körében is kevésbé ismertek. Amint az is, hogy egy ideig tevékeny részt vállalt az Interparlamentáris Unió működésében: a brüsszeli nemzetközi IPU-kongresszuson ő vezette (az első hivatalos) magyar küldöttséget, s ezután is még több további kongresszuson vett részt a magyar parlament (pontosabban 1896-tól a felsőház) delegáltjaként. Kevés figyelem fordult eddig a háború és béke problematikájának Jókai életművében betöltött szerepére is; nem készült még összefoglaló tanulmány az elnöklétével megalakult magyar békeegyesületről, s a magyar interparlamentáris szerepvállalás feltárása is kevésbé foglalkoztatta a korszak kutatóit, csak egy rövidebb áttekintő kötet és annak aktualizált feldolgozása található az Országgyűlés kiadványai között az interparlamentarizmusról, ismeretterjesztő jelleggel. E körülmények megerősítették a témaválasztás indokoltságát, ugyanakkor kiterjedt forráskutatásra ösztönöztek.

Mindennek nyomán került az értekezés középpontjába a Monarchia két társországában kibontakozó békemozgalmi szerveződés kapcsolatainak, s belőlük kiindulva az osztrák és a magyar szerepvállalás sajátosságainak és különbségeinek feltárása. A két központi szereplő: Suttner és Jókai eszméi és gyakorlati indítékainak és aspirációinak, illetve az osztrák és a magyar egyesület működésének részletes elemzése egyre újabb és újabb kérdéseket vetett fel. Így került sor a békemozgalmi és interparlamentáris törekvések időről időre megtörténő összefonódásának (és eltávolodásának) kutatására, ahogy a két mozgalom eszmetörténeti előzményeinek megismerésére és feldolgozására is.

A vizsgálat szűkebb időbeli keretét az osztrák és magyar egyesületek és az IPU-csoportok megalakulásának időpontja(i) és az első világháború kitörésének dátuma adja. (A háború kezdetén a legtöbb európai egyesület, így a német és az osztrák is beszüntette tevékenységét, a magyar egyesület pedig csak korlátozottan, s nyilvánvalóan módosult célkitűzések szerint működött. Az európai békemozgalom a háború alatt ugyan újra szerveződött, működését azonban már teljesen új személyi, intézményi, és eseménytörténeti keretek között folytatta.)

A sokéves kutatómunkát lezáró és összegző értekezés első részében a békegondolat történetének rövid összefoglalása természetesen nem terjed ki a szerteágazó esztörténeti vonatkozások teljes körű bemutatására, csak a főbb vonulatok és a politikai gyakorlat szempontjainak áttekintésére. A békemozgalmi és interparlamentáris intézményesülést, a humanitárius kezdeményezéseket, a nemzetközi hadi és humanitárius jogi fejlődést tárgyaló részek azonban a szűkebb téma elhanyagolhatatlan fogalmi-intézménytörténeti háttérét és előzményeit jelentő események (így például a hágai hadi konvenciók szabályozásainak) részletezőbb kifejtését adják. Hasonló okokból került sor a századfordulós nemzetközi békemozgalom kiemelkedő alakjainak, támogatóinak bemutatására is.

„Úgy látszik, hogy ma a „béke” bárhogyan is definiálják, a nemzetközi közvéleménynek ugyanúgy központi toposzává vált, mint a maguk idejében nemzeti síkon a francia forradalom jelszavai.” – világított rá a békeeszme, békegondolat 20. századi döntő szerepére a társadalmi nyilvánosságról szóló könyvében Jürgen Habermas. E köznapi (újságotolvasó) tapasztalatok alapján is igazolható állításból kiindulva történt meg az esztörténeti és intézményesülési (és kodifikációs) folyamatok részletes áttekintése, amelynek végeredményeként feltárultak a politikai szintén kibontakozó interparlamentarizmus és a magánjellegű békemozgalom kölcsönhatásai, illetve jelentőségük a béke - mint toposz - társadalmi imperatívusszá válásának folyamatában.

A nemzetközi békeügy történeti alakulásának vázlatát a dolgozat *középső részében* az osztrák és a magyar békeegyesületek megalapításának körülményei, valamint tevékenységük és tagságuk bemutatása követi (1914-ig). A békeegyesületekkel szorosan összekapcsolódva az interparlamentarizmus osztrák és magyar ágának bemutatása is szerepet kap, éppúgy, mint a békemozgalmi eszmék recepciója az osztrák és magyar (politikai és értelmiségi) közvéleményben. Ehhez a két központi személyiség, Bertha von Suttner és Jókai, valamint a főbb személyiségek állásfoglalásai, nyilatkozataik, levelezésük, valamint az egyesületi kiadványok kínálták a legtöbb forrást. A másik központi kérdésről: a békemozgalom személyi bázisáról a Monarchia két országában fontos információkkal szolgált a tagság és aktív

békemozgalmi személyiségek motivációinak, személyes kapcsolati hálójának, politikai, közéleti, egyéni érvényesülési motívumaik szerepének vizsgálata. (A feltett kérdések a feltételezett nemzeti különbségekre vonatkozó válaszokhoz is elvezethetnek.) Ahogy a korábbiakban, itt sem volt cél a kérdés esemény- és politikatörténeti aspektusainak részletezőbb bemutatása és elemzése. A magyarországi egyesület esetében például a véderőviták, hadseregszervezés, önálló magyar haderő kérdésének taglalása nemcsak az értekezés terjedelmét és szerkezetét szélesítené nehezen kezelhetővé, de halványítaná, sőt akadályozná a társadalom- és mentalitástörténeti szempontok (célul kitűzött) érvényesülését. A békemozgalom első évtizedeiben (az első világháborút közvetlenül megelőző évekig) ugyanis sem a szervezőket, sem a tagságot nem vezérelték elsődleges politikai szempontok, elköteleződésüket idealisztikus elképzelések és meggyőződések motiválták.

A dolgozat *utolsó nagyobb fejezete* az osztrák-magyar békemozgalom szellemi térképét meghatározó Bertha von Suttnernek és Jókai Mórnak a háború és béke kérdésével kapcsolatos néhány irodalmi művét és közvéleményre gyakorolt hatását, recepcióját állítja a középpontba: a Suttner jövőképét először bemutató *Maschinenalter* [Gépkorszak 1887] című esszékötet mellett a *Die Waffen nieder!* [Le a fegyverekkel! 1889] című irányregényt, illetve a nevezetes utópikus-szatirikus Jókai-művet, *A jövő század regényét* (1872-74), továbbá a mintegy harminc évvel későbbi kisregényt, az *Ahol a pénz nem istent* (1902). Bár Jókai elbeszélői kvalitásai e művekben is jóval felülmúlták a Suttnerét, ez utóbbi szóban forgó könyveinek nemzetközi ismertsége és népszerűsége összehasonlíthatatlanul nagyobb volt (a *Die Waffen nieder!*, amely a századforduló békemozgalmi törekvéseinek leghatékonyabb reklámja lett, és a társadalom minden szintjén hatást gyakorolt). Míg Suttner jó érzékkel mintegy propagandaműveket írt, a szóban forgó Jókai-művek reflexív természetűek. A 15 évvel a Suttner-regényt megelőzve publikált *A jövő század regénye* utópikus-szatirikus mű, amely magyar szemszögből tematizálja a háború és béke, a politika idealista és realista felfogásának és gyakorlásának konfliktusait, miközben a jövőbe helyezett (utópikus) eszményi állam képe mellé a kiegyezés utáni Monarchia satíráját is felrajzolta. Az *Ahol a pénz nem isten* pedig már a békemozgalmi tapasztalatok és események ismeretében, mintegy összegezve veti fel újra a Monarchia, Európa, illetve a béke-háború kérdését.

3. Kutatási problémák, források

A disszertáció két korábbi szakdolgozaton és a másodikból németül megjelent kiadason alapul.² A kutatás minden fázisa tisztázott összefüggéseket és ugyanakkor azonban újabb kérdéseket is felvetett, s újabb források vizsgálatának lehetőségét is megnyitotta. A téma korábbiakra épülő feldolgozása hozzásegített, hogy a szerteágazó és sokrétű források feltárásán túl mélyebbre ható elemzést és összehasonlítást is végezzenek a 19. század második felétől nemzetközileg mind nagyobb figyelmet élvező békemozgalom eltérő recepciójáról és árnyalatairól a Monarchia két felében, valamint az osztrák és magyar békeegyesület sajátosságairól és egymáshoz való viszonyukról.

Munkám során a lehetséges források közül elsősorban a korabeli levelezésekre, nyilatkozatokra, visszaemlékezésekre, valamint a központi személyiségek – Bertha von Suttner és Jókai Mór, továbbá Apponyi Albert írásaira támaszkodom. Hasonlóan fontos forráscsoportként kezeltem az osztrák és a magyar egyesületek kiadványait, rendszeres és alkalmi folyóiratait, évkönyveit, valamint a vonatkozó sajtóanyagot: újságcikkeket, nyilatkozatokat, előadásokat, beszédeket. Különösen nagy haszonnal forgattam a Bertha von Suttner által 1892-1899 között kiadott *Die Waffen nieder!* című egyesületi folyóirat számait, amelyek nem csak az „Österreichische Gesellschaft der Friedensfreunde” működésének rekonstruálásához használhatók jól, fontos forrásanyagot kínálnak a magyar egyesület történetéhez is. Emellett a két birodalomfél IPU-csoportjának, és az IPU egészének működését illetően is hasznos információkkal szolgálnak: a lap rendszeresen tudósított üléseikről, konferenciáikról, s eközben nemegyszer nyitott teret magyar szerzőknek is. Az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztériumának a hágai konferenciákhoz, sőt az Interparlamentáris Unió háború előtti egész tevékenységéhez való viszonyát pedig sajátos szögből világították meg számomra a bécsi Haushof-und Staatsarchivban fellelhető töredékes, kis terjedelmű diplomáciai követjelentések.

Kutatásaimat a hazaiak mellett elsősorban a bécsi és genfi kéziratárak, levéltárak anyagára igyekeztem kiterjeszteni. Az anyaggyűjtés és feldolgozás során nyilvánvalóvá vált, hogy a téma szakirodalmi feldolgozottságának mértéke és alapossága igen nagymértékben különbözik a német-osztrák és a magyar nyelvterületen. Bertha von Suttner életútja, munkássága, s ezen belül békemozgalmi tevékenysége a német nyelvű szakmunkákban (és ismeretterjesztő, népszerűsítő művekben) nagy részletességgel és minden aspektusára

² Kovács, Henriett: *Die Friedensbewegung in Österreich-Ungarn an der Wende zum 20. Jahrhundert*, Andrassy Schriftenreihe – Fakultät für Mitteleuropäische Studien, Andrassy Universität Budapest, [Hrsg: Binder, Dieter A., Kastner, Georg, Suppan, Arnold], Budapest, Gabriele Schäfer Verlag, Herne, 2009

kiterjedően dokumentálva van. Az európai békemozgalom, s benne az osztrák békemozgalom történetével amerikai kutatóműhelyek foglalkoztak a legnagyobb alaposággal. Maga a társadalomtudományi alapokra helyezett ún. kritikai béke kutatás is Amerikában indult el az 1900-as években, (legfőképpen) Andrew Carnegie ösztönzésére és anyagi támogatásával, több kutatóműhelyt és intézetet létrehozva. Európában csak a második világháború után az 1950-es és 60-as években lendült fel az ún. béke kutatás, válaszul a második világháború megrázkódtatásaira legfőképp német nyelvterületen és mindenekelőtt Németországban.

A magyar béke egyesület, valamint Jókai szerepvállalása mindeddig szinte egyáltalán nem keltette fel a kutatók érdeklődését. Ugyanez mondható el a Jókai-Suttner viszony, továbbá Suttner magyarországi szerepvállalásának és a magyar béke egyesülettel kapcsolatos aktivitásának történeti feltárásáról is. Magyarországon a rendszerváltás után a témát egyetlen átfogó békemozgalmi munka érintette, Székely Gábor 1998-ban megjelent monográfiája a nemzetközi békeszervezetek történetéről. Eddigi kutatásaim tanúságai szerint a magyar béke egyesület működésének legfontosabb elsődleges forrásai: az egyesületi iratok, jegyzőkönyvek – mint belügyminisztériumi iratanyagok – nagy valószínűséggel megsemmisültek a második világháború alatt. Ezért az egyesületi tevékenységet, a vezetőség és tagság összetételét, létszámát csak másodlagos forrásokból, különböző budapesti könyvtárakban fellelhető (és erősen hiányos) egyesületi évkönyvekből, kiadványokból, valamint az osztrák egyesület kiadványainak vonatkozó tudósításaiból kísérelhettem meg rekonstruálni. Nehezítette, sőt korlátozta munkámat, hogy számos évből egyáltalán nem maradt fenn évkönyv, ezért monografikus teljesség helyett csak tendenciák felvázolására törekedhettem. Jobban rekonstruálható az egyesület működése Giesswein Sándor 1909-es elnökségétől kezdve, mivel 1912-től az egyesület folyóirata a *Nemzetközi Élet* is teljes egészében fennmaradt. Jókai Mórról készült elemzéseim elsődleges szakirodalmi forrásai Fábri Anna vonatkozó munkái voltak, de haszonnal forgattam a Jókai Kritikai Kiadás témába vágó köteteinek jegyzetapparátusait, továbbá *A jövő század regényével* foglalkozó újabb szakirodalmat is.

Végül meg kell jegyeznem, hogy munkámat bizonyos mértékig megnehezítette a békemozgalommal (és kiemelkedő személyiségeivel) foglalkozó szakirodalom zömének sajátos nézőpontja. A legtöbb mű szerzője ugyanis a békemozgalom tevékeny résztvevőjeként értekezett témájáról, s így óhatatlanul apologetikus hangot ütött meg, illetve előadásmódjában az értekező jelleg rovására engedett teret a mozgalmi terminológiának. Mindez természetesen fokozottan igaz a mozgalmi személyiségek publicisztikai és irodalmi munkásságára. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a francia forradalom hatására a 19. század elejétől

fellendülő polgári emancipációs törekvésekkel együtt induló békemozgalom mindvégig élesen elkülönült a későbbi szocialista antimilitarizmustól, hiszen eszmei hátterét a polgári-liberális eszmékből építette fel. Értekezésemben kizárólag a polgári békemozgalom témakörével foglalkozom, olyan szerveződésekkel és szervezetekkel, amelyek a háború értelmetlenségének és pusztító mivoltának gondolatából kiindulva elképzeléseket fogalmaztak meg, módszereket dolgoztak ki és konkrét javaslatokat tettek a háborúk megakadályozására, majd visszaszorítására. Mindezt a fennálló társadalmi, politikai és állami keretek között, a szélesedő sajtónyilvánosság segítségével, magánegyesületek, magántársaságok és állami intézmények létrehozása útján, a meglévő jogi és társadalmi rendszert, nemzetközi kapcsolatokat fokozatosan továbbfejlesztve, a politikai vezető tényezőket befolyásolva, polgári engedetlenség nélkül kívánták elérni.

4. Összefoglalás, eredmények

Az értekezés első része (szakmonográfiák és – tanulmányok tucatjainak adataira és fejtegetéseire támaszkodva) úgy foglalja össze *a békeeszme és a békemozgalom intézményesülésének eszmetörténeti előzményeit*, hogy a korai, kevésbé módszeresen végiggondolt, sokszor csak megjegyzésszerűen megfogalmazott elképzelések ismertetése után az államok felett álló nemzetközi szervezetek (nemzetközi bíróságok) gondolatának történetét, eszmei meggyökeresedésének folyamatát is bemutatja. Hangsúlyozza, hogy az elméletalkotás mellett döntő jelentőségű reálpolitikai tett volt az 1648-as vesztfáliai béke, amely az újkori Európában megteremtette a hatalmi egyensúly politikáját. Fordulópontként foglalkozik azokkal a 18. századi államelméletekkel, amelyek az államok föderatív összefogását ajánlják, s amelyek némelyikében már egy közös Európa gondolata is utat kezdett törni magának. Mindezek közül, mint a békés társadalmi együttélést célzó föderatív elképzelések eszmetörténeti csúcspontja emelkedett ki Kant *Az örök béke* című írása (1795), amely a lassú és fokozatos társadalmi fejlődésben látta a teljes és örök béke (meg)közelítésének lehetőségét és hosszú távon a nemzetek feletti összefogás szükségességét vizionálta. A francia forradalom és a napóleoni háborúk lezárásakor ülésező bécsi kongresszust (és egyik kulcsszereplőjét Friedrich Gentzet) úgy mutatja be, mint az európai béke biztosításának újabb gyakorlati kísérletét, amely az európai egyensúlypolitika visszaállításával, nagyhatalmi összefogással kívánt eredményeket elérni.

Az 1848-49-es forradalmi hullámot követően kibontakozó és a századfordulón virágkorát élő *nemzetközi békemozgalom kifejlődését* a társadalomról és az emberről alkotott idealisztikus

eszmék és képzetek által meghatározott folyamatként írja le, amelyben nagy szerepet játszottak a francia forradalom által felszabadított polgári emancipációs törekvések, a (számos elemében már korábban kialakított és) mind nagyobb teret hódító liberalizmus nézetrendszere, ugyanakkor rávilágít az aktuális háborús történések és a nyomukban létre jött humanitárius intézmények katalizáló hatására is. Hangsúlyozza, hogy a 19. század közepi-végi békemozgalom a polgári emancipációs folyamatok egyik megnyilvánulási formája, amely lényegileg és gyakorlatilag is különbözött az osztályharc elvi alapján álló szocialisták békemozgalmaitól. Fontos fejleményként tárgyalja ugyanakkor, hogy a magánjellegű kezdeményezéseken alapuló békemozgalom és a politika köréből kibontakozó interparlamentáris törekvések hasonló célokat tűztek ki, egyikük ideális, fejlődéelméleti szempontból tekintve, a másikuk pedig a politikai realitások talajáról tekintve törekedett a nemzetközi konfliktusok békés megoldásához szükséges feltételek megteremtésére. Végül is a döntőbíráskodásnak (mint konfliktuskezelési eszköznek) a nemzetközi kapcsolatokba való beemeléséért vívott küzdelem terelte egységes mederbe és adta meg a döntő lökést az interparlamentáris intézményesüléshez. A részben ugyanazon személyi bázis, a hasonló célok okán pedig az interparlamentáris intézményesülés magával hozta a békemozgalmi intézményesülést is 1889-ben.

A békemozgalommal kapcsolatban a különböző politikai csoportok, döntéshozók, politikus személyiségek köreiben vagy egyértelmű elutasítás, távolságtartás uralkodott, vagy pedig változó intenzitású kapcsolatban állva vele, megpróbálták ki- és felhasználni saját céljaik érdekében. Ez pedig általában véve egyértelműen meghatározta a némely tekintetben közös célokra törő *IPU és a békemozgalom* egymással való kapcsolatát. Ugyanakkor olyan jelentős közös eredményeket is elkönnyelhetek: a két hágai nemzetközi konferenciát (1899/1907) az eredményükként megszületett hadijogi szabályozásokat, valamint az Állandó Választottbíróóság felállítását. Az értekezés rávilágít arra, hogy a békemozgalomnak milyen döntő szerepe volt a konferenciák létrejöttében és tematikájában, magukon a tárgyalásokon azonban képviselői csak megfigyelői státuszt foglalhattak el. Bár az általuk kitűzött célok megvalósítását a (nagyhatalmi) politika végül nem csekély mértékben korlátozta, a konferenciák messze ható jelentősége így is vitathatatlan volt és maradt.

A békemozgalom vezető személyiségei közül ugyan többen csupán a békeügy érdekében kifejtett aktivitásuknak köszönheték nemzetközi ismertségüket, mellettük azonban ott állt a korszak több kiemelkedő személyisége: tudósok, művészek, közírók és pénzemberek mellett a társasági elit tagjai is. A régi századforduló európai pacifizmusán jelentős nyomott hagyott többek között William R. Cremer, Frédéric Passy, Elie Ducommun, Jean Jaurès, Lev N.

Tolsztoj, Victor Hugo, John Stuart Mill, Richard Cobden, Jean Henry Dunant, Alfred H. Fried, Ludwig Quidde, Norman Angell, Heinrich Lammasch és Bertha von Suttner fellépése. Az ő munkásságuk (egyenes úton vagy áttételesen) nemcsak a Hágai Bíróság létrejöttét segítette elő, hanem a 20. század legfontosabb nemzetközi csúcsszerveiét: az első világháború után a Népszövetséget, a második világháború után pedig ENSZ-et is. A pacifista tevékenység tekintetében ugyanakkor döntőnek látszik a támogató finansziális háttér, amely nélkül az idealisztikus eszmét nem sikerült volna intézményi, gyakorlati szintre átültetni, s a kívánatos mértékű nyilvánosságot elérni. Nobel például röviddel a halála előtt (bár nem rendkívüli nagyságrendű összeggel) az 1896-os magyarországi kongresszusokat is támogatta.

Az osztrák és magyar békeegyesületek párhuzamos vizsgálata jelentős részben önálló forrásfeltáráson és elemzéseken alapul, amelyek eredményeképpen megállapítható, hogy az osztrák és a magyar egyesületek különbségeiben leképeződtek a két ország társadalmi, politikai és szellemi viszonyainak eltérései, mindenekelőtt a századforduló magyar (nemzeti) és osztrák (birodalmi-monarchikus) identitásának különböző vonásai. Jelentős hatással volt rájuk továbbá vezetőik, Bertha von Suttner és Jókai Mór eltérő közéleti-irodalmi szerepvállalása is. Míg Suttner a béke kérdésének összeurópai megoldásában és egy új nemzetközi rendszer kialakulásában bízott, békemozgalmi tevékenységével ennek megvalósítását kívánta elősegíteni, Jókai integratív törekvéseit erőteljesen áthatotta a nemzeti (magyar) szempont következetes képviselése.

Amint ezt vezéralakjának, Suttnernek személyes példája is mutatja, az Osztrák-Magyar Monarchia osztrák felében a békemozgalom az összbirodalmi identitásban megtalálhatta volna a nemzetek feletti eszmeiség képviselőjének érületi (sőt eszmei) kiinduló pontját. Mindez azonban nem történt meg, az összbirodalom eszméje egyre kevesebb hívet hódított meg, a békemozgalom további céljaival is csak az osztrák közélet csekély része tudott azonosulni, sőt az egyesületet magát is mindinkább csupán a vezető személyisége tartotta életben. Magyarországon a békeegyesület 1895-ös létrehozása a források elemzése alapján majdnem tisztán politikai manővernek látszik. A magyar alapító szándékok mögött sem összbirodalmi, sem nemzetek feletti eszmei motiváció nem fedezhető fel, annál inkább a millenniumi Magyarország nemzetközi reprezentációjának szándéka. Ezt nemcsak a budapesti kongresszusok fényes külsőségei támasztják alá, hanem az egyesületnek az osztrák egyesülettől szerkezetileg hangsúlyos különállása is. A békeegyesület megalakulásakor, Jókai Mór vezetése alatt (nagy valószínűséggel éppen az ő népszerűségének és közéleti tekintélyének köszönhetően is) első fellendülésének korszakát élte. Tagságába bevonzotta a magyar közélet számos ismert

személyiségét, a nagypolgárság képviselői mellett a művelt polgári középosztály több száz olyan tagját, akik fontosnak tartották a filantropikus, pacifista elkötelezettségű társadalmi szerepvállalást. Különösen szembe ötlő a zsidóság jelentős aránya a magyar békeegyesületben, ők tették ki a tagságnak több mint 50%-át. Ebből a jelentős részvételből arra lehet következtetni, hogy a zsidóság asszimilációs folyamatában a következő lépcsőfokot az érintettek közül többen is egy nemzetek feletti eszmeiség képviselőjében vélték megtalálni. Jelentősnek mondható a nők szerepvállalása is, az pedig, hogy számos házaspár tagja is volt az egyesületnek, arra utal, hogy mind a nők, mind a férfiak körében számos híve akadt az emancipációs törekvéseknek. Bár megalakuláskor a politikai élet vezetői is nevüket adták az egyesülethez, a későbbiekben azonban bebizonyosodott, hogy ezt jobbra csak taktikai megfontolásból, illetve reprezentációs szándékból tették.

A magyarországi békemozgalom az osztrákkal szemben a patrióta, nemzeti elvű pacifizmust képviselte, feltehetően ennek köszönhetően elkötelezett, aktív és népes tagságát, s eleinte a politika és egyes ambiciózus politikusok meg-megújuló figyelmét is. Azt pedig a társadalmi problémák és a tagság zömében felerősödő szociális érzékenység mind határozottabb megnyilvánulásának, hogy több mint másfél évtized múltán, a növekvő militarizmus közepette is sikerült megújulnia, és Giesswein Sándornak, a magyar keresztényszocializmus kiemelkedő alakjának vezetésével újradefiniálnia magát. Felélénkült az egyesületi élet és a tagság létszáma is nőtt, az elnök pedig a kereszténység, pontosabban a katolicizmus univerzalizmusához kapcsolódva, egyszersmind mindenféle nemzetek fölé ívelő emancipációs törekvést támogatónak elismerve igyekezett továbbfejleszteni a magyar békemozgalom bázisát. Giesswein jelentős szerepet vállalt több nemzetközi mozgalomban is: nemcsak a feminista mozgalmat és a katolikus univerzalizmus talaján álló nemzetközi összefogást támogatta, ő volt a közös világnyelvnek szánt esperantó magyarországi meghonosítója is.

A magyar nemzeti elkötelezettségű személyiségek, köztük maga Jókai nem tudtak fenntartások nélkül kapcsolódni a tisztán nemzetek feletti intézmények létrehozását megalapozó eszmékhez, csak a messzi jövőbe vesző, távoli célként voltak képesek elfogadni, rövid távon végzetesen idealisztikusnak tartották őket, a megvalósításukra irányuló törekvéseket pedig egyenesen a nemzeti lét veszélyeztetésének. Giesswein Jókai integratív nemzeti állásfoglalásával szemben a keresztény alapokon álló univerzális eszmeiséget képviselte, és ezt igyekezett összhangba hozni a nemzeti szempontokkal. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a magyar békeegyesület a többi országos egyesülettel ellentétben a háború kitörésekor sem szüntette be működését.

A két alapító elnök, Jókai és Suttner békemozgalmi szerepvállalását és irodalmi állásfoglalásait összehasonlítva ismételten ki kell emelni, hogy eltérő társadalmi helyzetükből

és történeti tapasztalataikból adódóan közéleti indíttatásuk különbsége is hangsúlyosan mutatkozott meg. Míg Jókai mindvégig aktív szereplője volt a magyar politikai életnek, Suttner (mint nő) közvetlenül nem vállalhatott politikai funkciót. A nők közéleti szereplésének szigorúan korlátozott volta lehetett az egyik oka annak, hogy Suttner a békemozgalmi szerepvállalásban szerencsés módon megtalálta e korlátok tágításának és áttörésének lehetőségét. Amelyben a hagyományos női karitatív feladatkört egy újfajta nemzetközi szintre emelt emancipációs törekvéssel párosította.

Jókai bár – mondhatni – 'arcát adta' a magyar (s a monarchiabeli) békemozgalomhoz, a nemzetközi békemozgalom nemzetek feletti univerzális megoldási képletével nemzeti elkötelezettsége miatt nem tudott azonosulni. Ugyanakkor publicisztikai és elbeszélői munkásságában a szabadságharc bukásától kezdve mindvégig jelen van a háború okozta szenvedések pártatlan bemutatása, a részvét felkeltésére való törekvés, az 1870-es évektől kezdve pedig egyértelműen tetten érhető a békemozgalomra, pacifista célokra való reflektálás, visszaütés is. 1872-es utópikus-szatirikus hangvételű művében, *A jövő század regényében* a béke elterjesztésének esélyeit latolgatva a főszereplő azon félelmének ad hangot, miszerint a béke kezdeményezéséhez a magyarok kevésnek bizonyulnának, a nemzetiségi széthúzás miatt pedig végzetes hiba lenne elfojtani magukban a hazaszeretetet. Kései kisregényében (*Ahol a pénz nem isten*) pedig egyenesen Suttner emblemikus regényét idézi meg, s nemzetére nézve halálos veszélynek tartja a 'Le a fegyverekkel!' jelszavát hirdető messiás felbukkanását.

A jövő század regényének utópikus jövőképében a tudomány válik a fejlődés fő motorjává, s egy Nobelét megelőlegező elképzeléssel: a mindent elpusztítani képes fegyver feltalálásával sikerül biztosítani a békét az emberi társadalomban. Ebből a szemszögből tekintve a jövőre végül a nemzetek feletti világállam is megvalósíthatónak tűnik. Suttner jövőképét (*Maschinenalter* című irodalmi műve alapján is) ugyancsak a tudomány mindent legyőző fejlődése határozza meg, de áthatja az emberi társadalom fokozatos és megállíthatatlan fejlődésébe vetett hit is, az a meggyőződéssé szilárduló remény, hogy a nemzetek helyét világállam veszi majd át, az állampolgárság helyét pedig a világpolgárság.

A korabeli (és a közeljövőben várható) politikai, társadalmi viszonyokról szólva az idős Jókai és az idősödő Suttner egyaránt pesszimizmusának adott hangot. Suttner személyesen végül 'elvesztette a háborút a háború ellen': 1914-ben³ a szarajevói merénylet előtt egy héttel bekövetkezett halála mintegy előrevetítette a személye által is egybetartott békemozgalom felbomlását/megszűnését. Ezzel együtt helytállónak tűnik Irwin Abrams amerikai történész,

³ Vö: Irwin, Abrams: Bertha von Suttner (1843-1914) bibliographical notes. In: *Peace and Change*, 16/1991/1., 64-73.,

békekutató értékelése⁴, miszerint - Suttner egyike azon történetileg fontos, sőt jelentős századvégi személyeknek, akik munkásságukkal döntő mértékben hozzájárultak a 20. századi nemzetközi intézményrendszer elméleti és gyakorlati alapjainak lerakásához. Vagyis tevékenysége döntő jelentőségű volt a béke - mint filozófiai-irodalmi toposz - társadalmi imperatívusszá válásának folyamatában. Mint nő pedig ő az első és (sokáig) egyetlen e sorban. 100 év távlatából visszatekintve a békemozgalom törekvéseire elmondható, hogy bár az emberi társadalom fejlődése jogilag és intézményileg a 20.-21. század fordulójára az igazságos háború tanától eljutott arra a szintre, ahol a háborúindítás tilalma a nemzetközi jog alapelve lett. Az ide vezető úton a 19. századi pacifisták által felvetett megoldások különös keverékei bukkannak fel, ma például együtt van jelen a teljes pusztulással fenyegető nukleáris fegyverkezés, a lokális háborúk tényének elfogadása (sőt nemegyszer elősegítése) és a háború jogi imperatívusszá válása. Mindemellett a nemzetek feletti föderatív rendszerek és a nemzeti variánsok egyaránt fennállnak és egymást kiegészítve működnek több-kevesebb sikerrel. Azonban az erőszak még mindig nincs kizárva a nemzetközi jog és a társadalmi együttélés rendszeréből, a humanitárius intervenció gyakorlata jelenleg is megengedett. Ráadásul a globalizáció és terrorizmus, vallási fundamentalizmus új más jellegű kihívások elé állítja a mai kor emberét és politikusait, mint a 19. század emberét. Az akkori kérdések és válaszok tehát, ha ma már nem is mindig aktuálisak, legalábbis elgondolkodtatóak, sőt tanulságosak.

⁴ Vö: Uo.

Publikációk a témában:

-Die Friedensbewegung in Österreich-Ungarn an der Wende zum 20. Jahrhundert
Andrássy Schriftenreihe – Fakultät für Mitteleuropäische Studien,
(Hrsg. Dieter A. Binder, Georg Kastner, Arnold Suppan)
Gabriele Schäfer Verlag, Herne 2009

-A Magyar Szent Korona Országai Békeegyesülete (1896-1914), 319-326.o.,
Évek és színek, Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére 60. születésnapja alkalmából, Szerk:
Steinert Ágota, Kortárs Bp. 2005

Egyéb publikációk:

- „Keleti-Svájc” mint politikai alternatíva
Valóság – a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat havi folyóirata,
LI. évf. 2008/7, 53-65.o.

- Magyarságkép Adalbert Stifter Brigitta című novellájában
Kút – Az ELTE-BTK Történettudományok Doktori Iskola Kiadványa,
VI. évf., 2007/4., 115-127.o.

- I. Kant, W. Wilson, J. M. Keynesről szóló bekezdések
p.p. 12. sz. = Politika, Politikatudományi Szaklap – az ELTE-BTK politikaelmélet szakos
hallgatóinak lapja, 2002 nov. – különszám: Gondolatok Európa Egységéről

- Életrajzok, bevezető tanulmányok I. Kant, W. Wilson, J. M. Keynes, A. Briand és Bibó I.-tól
vett szövegekhez
Gondolatok Európa egységéről, Szöveggűjtemény az európai egység gondolat
tanulmányozásához, Szerk: Törke András-Jánosi Rita, ELTE-ETTDK, Bp, 2002

- Tanulmányok I. Kant, W. Wilson, J. M. Keynes munkásságáról.
Tanulmányok az európai egység gondolat történetéből, Szerk: Jánosi Rita-Törke András,
ELTE-ETTDK, Bp. 2003